

ВІДГУК

офіційного опонента – професора Олександра Назаровича Сагана, на дисертацію Марії Стефанівни Петрушкевич «Релігійні комунікації як об'єкт впливу масової культури: український контекст», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук із спеціальності 09.00.11 – релігієзнавство

Початок XXI століття вчені небезпідставно називають епохою комунікацій. Причому йдеться не лише про якісь нові канали обміну інформацією або особливі акти спілкування – перед нами складна поліструктурна і поліфункціональна система, що складається з низки зв'язаних між собою підсистем. Тому на нинішньому етапі розвитку людства комунікація стає не лише проявом сутностей (обміном комунікаційними повідомленнями), але й відображенням цих сутностей у просторі інформації про природу, суспільство і культуру. Людство переходить на такий новий етап розвитку, коли навіть особисто побачене в інформаційному полі не є підтвердженням об'єктивності (правди), оскільки не лише окремі особистості, але й цілі народи все частіше стають жертвами телевізійних маніпуляцій та інформаційних провокацій. Не застраховані від таких маніпуляцій і релігійні організації та віруючі особи.

З іншого боку, і у XXI столітті в світі продовжується давня тенденція до встановлення якоїсь етнічної та культурної гегемонії через гегемонію релігійну (нав'язування «свого» символічного світу іншому етносу/етносам через «свою» релігію). Особливо чітко це проявляється нині в українсько-російському православному протистоянні, яке є швидше не продовженням, а причиною всіх інших рівнів протистояння (політичного, культурного, економічного тощо). Зрозуміло, що в основі такого нав'язування нині знаходиться саме комунікаційна складова.

Відтак порушена у дисертації проблематика – український контекст впливу масової культури на релігійні комунікації – є надзвичайно актуальною

не лише для осмислення українцями своїх «комунікативних релігійних реалій», але й подальшого теоретичного осмислення всіх ланок релігійних комунікацій на нинішньому етапі розвитку людства (масової культури, «масової людини», масових релігійних комунікацій тощо). Тим більше, що заявлена українська специфіка цього питання донедавна не ставала предметом системних і комплексних фактологічних й теоретичних досліджень.

У цьому аспекті важливим є показане М.Петрушкевич загальне розуміння особливостей поширення масової культури, моделей масової релігійної комунікації в умовах наростання релігійної індиферентності або, як варіант, тенденція до «всеядності» щодо церковного й культурного життя або ж агресивного його несприйняття. Серед ризиків для релігійних осіб, які несе із собою доба інформаційної цивілізації, дисертанткою справедливо вказано на появу можливості для симуляції діяльності певних релігійних організацій та відносна ненадійність цифрового простору не лише як джерела правдивої інформації (ризик маніпуляції історичними фактами, свідомого обману від конкуруючих напрямів тощо), але й як реальної (не віртуальної) комунікації з реальними людьми (наприклад, чати із міфічною засновницею АлатРа тощо). Особливо важливо, що цей аналіз зроблено з позицій позаконфесійного підходу і в аспекті порівняння (взаємодії) вітчизняного та європейського досвіду.

Цікавими для осмислення напрямів розвитку світових тенденцій у маскультурі є здійснений у дисертації аналіз поняття та видів релігійної комунікації та дискусія із окремими дослідниками щодо розуміння цих понять (параграф 3.1). Серед різноманіття розкритої проблематики виділимо також дисертаційний підрозділ «Особливості функціонування релігійних друкованих ЗМК» (параграф 3.2, ст. 208-251), де чи не вперше у вітчизняній історіографії здійснено системний аналітико-статистичний аналіз технічних

характеристик великого масиву ЗМК, які виходять друком в Україні. Дисертанткою пророблена титанічна робота при систематизації релігійної преси за конфесійною приналежністю, інституційністю, об'ємом, масовістю поширення, технічними характеристиками, адресованістю, віковими категоріями. Єдине, що, на наш погляд, варто було б додати до цих характеристик – мова видань. Важливим є і те, що М.Петрушкевич виділила ознаки впливу масової культури на релігійну періодику. Відтак цей аналіз має важливе значення навіть з огляду на стрімке скорочення кількості найменувань друкованих видань, їх накладів та регіонів поширення. Тому з'явилася можливість компаративного аналізу ефективності донесення інформації у доцифрову та цифрову епохи.

Серед творчих здобутків М.Петрушкевич відзначимо також параграф 4.2. «Особливості конструювання гендерної ідентичності за допомогою релігійних ЗМК» (ст. 338-353). У матеріалі заторкується дразлива майже для всіх релігійних інституцій України тема гендерної тематики (окремі діячі УПЦ МП та Московської патріархії загалом навіть оголосили «гендер» новітньою ерессю, не утруднюючи себе працею із з'ясування витрактування цього терміну). М.Петрушкевич справедливо зазначає, що, попри певний опір консервативного крила більшості церков і релігійних напрямів, питання гендерної політики все частіше стоїть на порядку денному конфесій. І не є винятком навіть найбільш консервативні у цьому питанні православні церкви, де вже давно обговорюється питання (а у Олександрійській ПЦ воно навіть вже перейшло у практичну площину) відновлення інституту дияконів.

Цікаво, що дисертантка у своєму аналізі відображення гендерного питання у релігійних ЗМК, що діють в Україні, навіть порівнює редакційну політику (видрук статей авторства жінок) із політикою формування редакційних колективів (співвідношення кількості чоловіків і жінок). Важливим є також розвиток тези про те, що релігійні мас-медіа активно

використовують стереотипи, закріплені у масовій свідомості, для представлення (і часто протиставлення) чоловічого й жіночого, а також уявлення про способи конструювання гендерної ідентичності за допомогою релігійних мас-медіа (наприклад, особливості висвітлення чоловічого та жіночого залежать від виду релігійних мас-медіа.). Актуальною в цьому аспекті залишається маргіналізація жіночих образів, символічне відтворення сформованих у суспільстві ієрархії гендерної нерівності.

З огляду на викладене, дисертаційне дослідження М.Петрушкевич, головним змістом якого є концептуальне осмислення впливу масової культури та інформаційного суспільства на релігійну комунікацію, а також обґрунтування діалогічного характеру нових медіа та їх значимості для філософського аналізу релігійної комунікації, постає теоретично актуальним і практично значущим історіософським доробком не лише для українського релігієзнавства, але й для журналістів, бібліотекарів, богословів та істориків Церкви, формує картину релігійних комунікацій в Україні для зарубіжних дослідників.

До безсумнівних заслуг М.Петрушкевич слід віднести також аналіз релігійних мас-медіа через категорії медіа-культури, масової культури, інформаційного суспільства, а також розкриття проблематики розриву масової культури з історичними традиціями, що притаманна для цифрових та електронних мас-медіа, формування їх самоцінності у масовій культурі, формування джерельної бази із вивчення релігійних (передусім – друкованих) ЗМК в Україні, класифікування видів електронних Інтернет-ресурсів на підставі їх приналежності до комунікативного поля релігії та означення основних видів сайтів на релігійну тематику.

Відтак, на нашу думку, запропонована дисертація є цілісним, комплексним, аргументованим дослідженням, відрізняється високим теоретичним рівнем узагальнень, міждисциплінарним підходом, понятійною

та методологічною культурою, виваженою внутрішньою структурою.

Об'єктивність та наукова новизна основних положень і висновків, сформульованих в дисертації М.Петрушкевич не викликають сумніву. Висока ступінь їх обґрунтованості забезпечена великим масивом залученої наукової й богословської літератури (497 позицій, 61 із яких – іноземними мовами), достатнім рівнем апробації роботи, у тому числі авторських публікацій (індивідуальна монографія та 27 публікацій у вітчизняних та закордонних виданнях, в т.ч. й включених до наукометричних баз). Всього із теми дисертації М.Петрушкевич опубліковано 42 фахові статті. Відзначимо також апробацію ідей дисертації дисертанткою у кількох десятках наукових та науково-практичних конференціях в Україні та за кордоном.

Відзначивши ці позитивні риси дисертації, які роблять її багатообіцяючим початком нового рівня осмислення вітчизняного інформаційного простору, передусім релігійного, маємо перебрати свій статус опонента, який зобов'язує оцінити ідеї дисертантки та її дослідницьку працю під певним критичним поглядом. Проте у даному разі, поділяючи висновки дисертанта і зважаючи на загалом високий рівень дослідження, вважаю за необхідне висловити кілька зауважень і побажань.

1. На наш погляд, М.Петрушкевич варто було б приділити більшу увагу теоретичному та практичному доробку українських та закордонних богословів й практикуючих кліриків, які активно займаються масовими комунікаціями на рівні своїх церков і релігійних напрямів. Адже, окрім експапи Бенедикта XVI, який кілька разів згадується у тексті у різних контекстах, цими питаннями активно переймаються: нинішній папа Римський Франциск; Константинопольський патріарх Варфоломій I; Московський патріарх Кіріл (зокрема його виступи на Всесвітніх російських народних соборах, обґрунтування доктрини «Русского міра» і т.п.) та його оточення (наприклад, митрополит Іларіон Алфєєв, Сергій Чапнін, який до 2015 р. був головним

редактором «Журналу Московської патріархії» та ін.), а також значна кількість кліриків інших церков і релігійних організацій. Серед останніх відзначимо доробок нинішнього Єрусалимського патріарха Теофіла III, митрополита Пергамського Іоанна Зізіуласа, о.Миколи Денисенка та ін. Серед українських кліриків та церковних діячів проблеми, що порушуються у дисертації, розглядали у своїх працях та дописах: патріарх Філарет, митрополит Епіфаній, о.Георгій Коваленко, о.Кирило Говорун (православні церкви України); верховні архиєпископи Любомир Гузар та Святослав Шевчук, митрополит Борис Ґудзяк (УГКЦ); проф. Михайло Черенков (місія «Євразія»); муфтії Саїд Ісмагілов (ДУМУ «Умма»); головний рабин України та Києва Олександр Духовний та ін.

Без аналізу доробку вказаних та інших релігійних осіб текст дисертації загалом – це розмірковування про комунікації (в т.ч. й релігійні) в контексті маскультури переважно світських філософів кінця ХХ – початку ХХІ століття. У такому разі нам складно сказати – а чи розуміє нинішнє релігійне середовище ті процеси, які відбуваються у медійно-інформаційному просторі? Якщо розуміє – чи адекватно реагує, а, отже, чи має перспективи до подальшого розвитку (виживання)?

2. Дисертація значно виграла б, зокрема і в аспекті розуміння вкладу автора в окремі пункти наукової новизни, якби у тексті більше відчувалася б позиція автора з приводу оцінки (сприйняття) тих чи інших, на наш погляд, контраверсійних ідей. Під час читання окремих параграфів складається враження, що М.Петрушкевич цитує лише тих філософів, які близькі своїми поглядами до її бачення проблеми – не відчувається критичності при викладі їх теорій. Зокрема у параграфі 2.2. потребує, на наш погляд, певної критики теоретична викладка російського науковця Ю.Рижова, зокрема витрактування ним релігійної картини світу у фокусі медіа-культури (медіа-релігійності, яка на думку росіянина, «набуває світського та масового,

маніпулятивного характеру») (ст. 152-154), На нашу думку, потребує авторської оцінки, а не лише опису, й теорія німецького філософа Н.Больца (параграф 2.3., ст. 156-158). Адже не зовсім зрозуміло, коли людей, за твердженням німецького філософа, слід розподілити «по чотирьох доленосних полях, що виникають із двох протилежно розміщених осей: «неімущі проти імущих» та «он-лайніві проти оф-лайнівих», де в цьому розподіленні є віруючі люди і чи вписуються вони у цю схему? Чи працюють закони он- оф-лайну, як і дихотомія «бідні-багаті», наприклад, на Афоні, католицьких паломницьких центрах, Мецці, Лхасі тощо?

3. Розділ 2 «Масова комунікація та релігійний дискурс» фактично не відображає специфіку саме релігійної комунікації в умовах інформаційного суспільства. Розділ носить затеоритизований характер, в якому викладаються філософсько-політологічні викладки про теорію інформаційного суспільства чи цивілізації тощо. І коли параграф 2.1. «Підходи до розуміння масової комунікації», напевно, й задумувався як теоретичне осмислення проблематики масової комунікації, то параграфи 2.2. «Значення медіа-культури для поширення масової релігійної комунікації» (ст. 137-154) та 2.3. «Особливості розвитку інформаційного суспільства та релігійна комунікація» (ст. 154-173) мали б мати розгорнуті характеристики саме релігійної специфіки комунікацій в умовах інформаційного суспільства.

Проте у параграфі 2.2. єдина згадка про релігійну специфіку – переказ вже згадуваної теорії Ю.Рижова (ст. 152-154). А у параграфі 2.3. про релігійні комунікації у контексті теми параграфу є лише дві згадки – абзац на ст. 163-164 («новітні інформаційні технології не обминули й релігійні організації») та розмірковування О.Соболь про християнство і глобалізацію (ст. 170). Попри спірність окремих тез О.Соболь, відзначимо, що релігія не обмежується лише християнством. В сучасному ісламі, буддизмі, новітніх релігіях тощо відбуваються не менш цікаві процеси щодо входження їх в інформаційний

простір планети.

З огляду на таку неувагу у параграфі до релігійної специфіки нинішньої «інформаційної цивілізації» та інформаційного розвитку людства загалом, певною несподіванкою виглядає висновок до параграфу, в якому М.Петрушкевич стверджує: «Все таки можемо констатувати, що розвиток інформаційного суспільства більш деструктивно впливає на усталені, ієрархічні системи (такі як традиційна церковна організація та традиційні способи релігійної комунікації), у той час як новітні феномени без інформаційних технологій не можуть активно розвиватися (наприклад, неорелігії, які неофітів залучають дуже часто за допомогою мас-медіа)» (ст. 171).

По-перше, цей висновок не є підсумком і не висновується із тексту параграфу. По-друге, інформаційне суспільство далеко не завжди деструктивно впливає на розвиток усталених ієрархічних систем. По-третє, неорелігії можуть чудово розвиваються і без допомоги мас-медіа (наприклад, методом залучення технологій МЛМ, як це нині вже зроблено у духовному центрі «Відродження» В.Мунтяна чи у церкві «Перемога» С.Аделаджі), хоча й активно використовують всі доступні їм медіаможливості.

З огляду на сказане, висновки до 2 розділу закономірно містять всього дві короткі згадки про специфіку входження релігійних інституцій в сучасне інформаційне суспільство. Суть цих згадок затеоретизована, відтак розмита для більш чіткого розуміння нинішньої ситуації щодо сучасної взаємодії релігійних та світських комунікативних систем. Наприклад, підсумкове твердження щодо того, що «риси медіа-культури, ... найімовірніше можуть впливати на сучасну релігійну комунікацію...» (ст. 175) не потребує написання окремого параграфу на цю тему. А щодо того, що релігійній комунікації «потрібно або прийняти умови ціннісного пріоритету інформації та новітніх способів її передачі і стати успішною та визнаною в інформаційному

суспільстві, або залишити випробувані часом, канонізовані способи комунікації, зберегти неперервною культурну традицію, але позбавити себе шансу інтегруватися у сучасне суспільство, викликати своїм існуванням суспільний та культурний резонанс», (ст. 176), то завданням дисертації і є показати: чи відбувається цей процес прийняття нових умов (якщо так – то як?), а чи ж ситуація консервується; яким чином працює механізм вписування навіть інститулізованої релігійності (не говорячи вже про еклезіологічні підходи до цього, чи зміни у віровченні) в нові інформаційні технології тощо.

4. Аналіз релігійних ЗМК, здійснений М.Петрушкевич у параграфах третього та четвертого розділів, приємно вражає масштабністю аналізу та, як на наш погляд, вдалою систематизацією. Проте більшість статей/дописів релігійних ЗМК, які аналізуються у дисертації, датуються 2006-2009 роками. Але ж за останні десять років напевно що відбулися певні зміни чи уточнення у розвитку еклезіологічних підходів до проблем, що розглядаються у дисертації.

Зокрема, у згаданому у дисертації журналі УПЦ КП «Православний вісник» (№1-2 за 2001 р.) аналізуються статті присвячені різним проблемам статі, особливостям статусу чоловіка та жінки у сім'ї, розумінню основних функцій статей (ст. 343). Згадування часопису 18-річної давності у контексті тематики дисертації було б цікавим для порівняльного аналізу кількості публікацій у журналі на цю тему, динаміки появи таких статей протягом 18 років, проте аж ніяк не для нинішньої характеристики сприйняття православними гендерної тематики. Це ж можна сказати й про інші проаналізовані ідеї та статті у релігійних ЗМК – вірогідно, що вони зазнали кореляції у нинішньому їх витрактуванні у тих самих часописах (зрештою, хотілося б мати більш чітке розуміння коректності цього нашого припущення).

Наприклад: у журналі «Слово вчителю» йдеться про ситуацію 2008 р.;

журнал адвентистів сьомого дня «Моя здорова сім'я» – за 2009 р.; видання Римо-католицької церкви – за 2006 р. (всі згадані на ст. 344); релігійно-суспільне видання «Волення з Волині» – за 2006 р.; газета «Камінь наріжний» Об'єднання незалежних християнських харизматичних Церков України (повного Євангелія) – за 2009 р. (ст. 345) та ін. Принаймні десять років тому важко було б уявити ситуацію із обговорення у релігійних ЗМК проблем інтеграції ЛГБТ-віруючих у релігійну громаду. Сьогодні це вже стало реальністю.

5. Є також побажання щодо структури дисертації. Оскільки параграф 3.1. «Аналіз поняття та видів релігійної комунікації» має суто теоретичну спрямованість і детально розглядає саме поняття релігійної комунікації, його логічно було б розмістити у другому розділі, де у параграфах 2.2. та 2.3. йдеться про аналіз співрозвитку медіа-культури чи інформсуспільства та релігійної комунікації. Адже логічніше розглядати поняття та види об'єкту, що аналізується, перед аналізом його практичного функціонування. На нашу думку, оскільки робота має значну теоретичну складову (аналіз понять, їх систематизація та витрактування у різних теоретичних схемах), можливо варто було б зробити другий розділ суто теоретичним. У нього могли б увійти параграфи 2.1., 3.1. та 4.1., які дають загальне теоретичне розуміння ситуації та витрактування понять. У нинішньому варіанті інколи аналіз практичного функціонування процесів та явищ випереджає його теоретичне обґрунтування.

6. Наостанок зауважимо, що, незважаючи на високий загалом рівень тексту дисертації, воно все ж не позбавлене і деяких смислових огріхів. Йдеться про увагу до дрібниць, які важливі для правильного розуміння ситуації. Серед таких принципів уточнень зазначимо:

- Телерадіокомпанія «Глас» ніколи не відносилася до УПЦ КП, як це зазначає авторка на ст. 265. Компанія завжди була пов'язана з Московським

патріархатом.

- Передача «Віра. Надія. Любов» (ведуча Тетяна Цимбал) була закрита ще на початку 2018 р. – на ст. 268 ця передача згадується як діюча.

- На сторінках 289 та 297 згадується папа Бенедикт XVI саме як діючий папа Римський. (обидва рази йдеться про його одне й те ж звернення, підготовлене до 45-го Всесвітнього щорічного дня комунікації). Загальновідомо, що із 2013 р. папою Римським є Франциск, який також багато говорив і говорить про телебачення та Інтернет на наступних днях комунікацій. Тому, по-перше, Бенедикта XVI варто зазначити як екс-папу (не може бути два рівнозначних предстоятелі в одній церкві). По-друге, уже шість років діє новий папа Римський, який часто є ньюсмейкером у царині питань розвитку церкви в інформаційному суспільстві. Варто це помітити та використовувати при подібних дослідженнях.

- У тексті часто вживається вираз «канонічний» щодо означення наповнення релігійних ЗМК. Наприклад, «Радіо орієнтоване на канонічне слово» (ст. 390) тощо. З поняттям «канонічний» треба бути обережним, оскільки це вузький термін, а в Україні значною мірою ще й політизований, який використовують (в еклезіології) переважно католики, греко-католики та православні. Всі інші церкви та релігійні напрями, передусім не християнські, мають свою традицію в означенні викладення релігійної доктрини.

- Говорячи за інтернетизацію в Україні, М.Петрушкевич посилається на дані 2013 р. як на найновіші дослідження (порівнює їх із даними 2004 та 2011 років) (ст. 290-291). Мусимо зазначити, що за останні 6 років ситуація в Україні щодо інтернетизації країни змінилася якщо не кардинально, то суттєво – відкрилися сотні комп'ютерних класів, Інтернет досяг віддалених сіл. Тому цей показник варто було б оновити даними за 2018 р., як і оновити дані про релігійну пресу – на ст. 218 подані цифри станом на 2017 рік, хоча достатньо давно вже є дані за 2018 рік.

Висловлені зауваження та побажання не ставлять під сумнів концепцію, зміст та аргументацію автора, що є його невід'ємним правом. Автореферат дисертації відповідає змісту дисертаційного дослідження.

Виходячи із зазначеного, маємо всі підстави для висновку про те, що подана до захисту дисертація «Релігійні комунікації як об'єкт впливу масової культури: український контекст» за своєю актуальністю, науково-теоретичним рівнем розробки досліджуваної проблематики, науковою новизною одержаних результатів, а також за їх теоретико-практичною значущістю цілком відповідає вимогам ДАК Міністерства освіти і науки України щодо докторських дисертацій, а її автор – Петрушкевич Марія Стефанівна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософських наук зі спеціальності 09.00.11 – релігієзнавство.

Провідний науковий співробітник
Інституту філософії імені Г.С.Сковороди
Національної Академії наук України,
доктор філософських наук, професор

О.Н.Саган

01 жовтня 2019 року

